

Strijd

Het Zaanse verzet (1940-1945)

Strijd

Het Zaanse verzet (1940-1945)

Erik Schaap

Uitgave: 2018, Brave New Books
Auteur: Erik Schaap, Zaandam
info@schaapschrijft.nl

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without permission from the author.*

Getracht is de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd worden verzocht contact op te nemen met de auteur.

Foto omslag: Op 4 mei 1948 vond in het Zaandamse Plantsoen van het Verzet de onthulling plaats van het door Theo van Reijn gemaakte beeld 'Bezinning'. Het is een eerbetoon aan lokale strijders die omkwamen tijdens de oorlog. In de sokkel staan hun namen en de woorden 'Laat hen niet vergeefs gestorven zijn.'
(Gemeentearchief Zaanstad)

Inhoud

Inleiding	7
Albert Brand en Gerrit Timmerman	11
Dick de Vries	21
Walter Baumgarten	36
Bep Koeman-Westmijze	40
Henny Eskens-Krabbé	43
Frans van Os	50
Douwe Soepboer	54
Neeltje Heijtman-Root	67
Anton Stam	74
Dirk van Onselder	89
Willem Brinkman	92
Hanneke Eikema	99
Johan Jongepier	103
Tonny Jansen	109
Bob Pel	116
Lore Durlacher	123
Ludwig Kunz	127
Namenregister	133

*Zaanse koeriersters en enkele mannelijke collega's
op de Dam in Zaandam, mei 1945*

Inleiding

Kort na de Tweede Wereldoorlog telde Nederland, aldus nauwelijks gechargeerd de toenmalige beeldvorming, ongeveer negen miljoen verzetsstrijders en een handjevol verslagen NSB'ers. De joodse bevolking kreeg in dat dominante plaatje een status aparte: die van passieve slachtoffers in afwachting van hun doodvonnis. Op die 140.000 joden en 100.000 nationaalsocialisten na waren dus vrijwel alle mannen en vrouwen vijf jaar lang eensgezind en vastberaden de vijand tegemoet getreden. De mannen trokken met het pistool in de hand en zelfgemaakte *Ausweise* op zak door stad en land om nazi's de voet dwars te zetten. De vrouwen hielden zich conform het toenmalige rollenpatroon bezig met koerierswerk en de verzorging van onderduikers. Zelfs baby's hadden hun taak in dit heldenepos, door gelegen in hun kinderwagens de onder hen verstopte exemplaren van *Vrij Nederland* en *Het Parool* uit het zicht van kwaadwillenden te houden. De collectieve weerbarstigheid varieerde van types à la de verbaal begaafde, zij het fictieve gebroeders Temmes (*'Do ist der Bahnhof'*) tot Gerrit Jan van der Veen en Jan Brassier, die schietend en stelend hun geboorteground wilden verschonen van onderdrukking en dictatuur.

Dankzij deze van Limburg tot Groningen gedragen oppositie slaagde Nederland er toch maar mooi in om – met een beetje hulp van wat geallieerde troepen – de Hitlergetrouwen over de kling of, in 1945, de grens te jagen. In de woorden van de auteurs van *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (1949): 'Zo alleen kon ons volk zich de mogelijkheid voor een nieuwe lichtende toekomst openhouden.' Allen tezamen voor God, koningin en vaderland: in grote lijnen was dat gedurende de late jaren veertig en het navolgende decennium de in boeken en artikelen vastgelegde kijk op de bezetting.

Tijdens de *roaring sixties* zestig kantelde het beeld. Jacques Presser sloeg met *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom* (1965) een flinke deuk in de tevredenheid over het eigen heldendom. Zijn collega Loe de Jong bracht daarna met zijn tv-programma over 1940-'45 en zijn magnum opus *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* nieuwe krassen aan op de zelfgenoegzaamheid. Presser en De Jong zetten de toon bij

het nuanceren van verzetsactiviteiten, zij het dat ‘goed’ en ‘fout’ nog steeds de belangrijkste sjablonen waren waaraan iemands oorlogsverleden werd afgemeten.

Chris van der Heijden ging met *Grijs verleden* (2001) een paar stappen verder, door zowel het verzet als de collaboratie te relativieren. Zoals zijn boektitel al verraaft, werd er volgens Van der Heijden tijdens de oorlog vooral ‘doorgemodderd’. Volgzaamheid was troef, slechts een enkeling gooide welbewust de kont tegen de krib. Dergelijke bijna karikaturale typeringen deden Arnon Grunberg schrijven dat ‘ontmaskering van het verzet langzaam is verworden tot een gemeenplaats’ (*De Groene Amsterdammer*, 20-2-2014).

Kanttekeningen en relativeringen horen bij onafhankelijke geschiedschrijving. Door beide zijden van de medaille te tonen, ontstaat er een genuanceerder portret dan door alleen de helden- en schurkendaden op een rij te zetten. En wat die al dan niet vermeende helden betreft: onfeilbare mensen bestaan niet. Ook de tienduizenden die tussen 1940 en 1945 streden tegen het nationaalsocialisme (en sommigen zelfs al eerder, zoals de twee jonge mannen in het eerste hoofdstuk van dit boek) hadden hun zwakheden, en die mogen – voor zover relevant – best worden benoemd. Wat overigens iets anders is dan mensen te kleineren die hun leven in de waagschaal stelden ten bate van anderen, zoals in bijvoorbeeld *Grijs verleden* gebeurt.

Verzet was – en is – een diffuus begrip. Het blijkt keer op keer onderhevig aan politieke en sociale stellingnames en veranderende mensbeelden. Verzet behelsde volgens Loe de Jong elke actie die bedoeld was om te voorkomen dat de Duitse machthebbers en hun volgers hun doel bereikten. Uitgaand van deze definitie kwam De Jong tot een aantal van slechts enkele honderden Nederlandse verzetsstrijders gedurende de eerste twee oorlogsjaren, groeiend tot zo’n 45.000 na september 1944. Dat is een conservatieve schatting. Alleen al de twintig- tot vijftienduizend joodse onderduikers hadden hulp nodig van tienduizenden direct betrokken hulpverleners. Daarbij kwamen de spionagegroepen, illegale pers, knokploegen, pilotenhelpers, vervalsingscentrales en andere ondergronds opererende organisaties en individuen. De Jongs definitie van het verzet is (te) beperkt óf zijn schatting veel te laag.

Maar hoe kleinschalig of massaal het illegale werk ook werd beleden, overeind blijft dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog tallozen waren die zich niet afzijdig hielden. Bewuste keus of lotsbestemming; zij stonden op tegen haat, willekeur en verdrukking. Dat gebeurde ook in de Zaanstreek, en daar zelfs vaker dan gemiddeld in Nederland. In zowel *Vrijgevochten. Zaanse verzet in nationaal perspectief* (2008) als in *Geschiedenis van de Zaanstreek* (2012) heb ik geprobeerd die stelling te onderbouwen met cijfers, verhalen en voorbeelden.

Alle geportretteerden in dit boek namen hun verantwoordelijkheid toen het er op aankwam, soms met fatale gevolgen. Mededogen, altruïsme, (wan-)hoop, wraakgevoelens, opportunisme, levensovertuiging; er was een veelheid aan motieven om het gevecht aan te gaan. Maar wat en hoe ze dat ook deden, de uitvoerders keken niet weg. Ze kozen, daar waar de meerderheid van de bevolking zich (overigens om begrijpelijke redenen) afzijdig hield. Of die keuzes de juiste waren, viel vaak pas achteraf vast te stellen. Het verzet was onderhevig aan soms bovenmenselijke uitdagingen en nauwelijks voorstelbare dilemma's. Het was een smoezelige en smerige periode in de geschiedenis, waarbij de logica regelmatig buiten zicht bleef. Deze publicatie laat dan ook zowel de stoutmoedige daden als de twijfels en fouten zien. Het maakt de genoemde personages tot mensen van vlees en bloed in plaats van tot eendimensionale karakters.

Uiteraard is op de volgende pagina's sprake van een selectie, en die is nog arbitrair ook. De geportretteerden vormen slechts een zeer klein percentage van de Zaanse illegaliteit tussen 1940 en 1945. In hun vooroorlogse leven waren ze vooral boekhandelaar, student, leraar, huisvrouw of bewaker. Na de Duitse overrompeling veranderde zowel hun leefwereld als hun rol daarin. Zonder ervaring begaven ze zich op onbekend, levensgevaarlijk terrein. Hoe uitzonderlijk ze ook waren, dit boek gaat niet over de moedigste of meest spraakmakende partizanen (voor zover dat al valt te meten). Het is vooral een poging om aan de hand van enkele tientallen mannen en vrouwen de breedte te schetsen van het verzet in de regio, van de gewapende durfal tot de verzorger van onderduikers, van de ondergrondse regelneef tot de koerierster. Beoogd is

om via hun wederwaardigheden zowel de diversiteit als de onvermijdelijke rommeligheid van de illegaliteit te tonen.

Strijd kan worden gelezen als een ode aan de Zaankanters die hun nek uitstaken in een tijd dat je ter vergroting van de overlevingskansen beter kon wegduiken. Door hun bijzondere daden voor het voetlicht te brengen, worden hopelijk ook de vele honderden andere Zaanse verzetsmensen geëerd die tot nu toe in de geschiedschrijving onzichtbaar zijn.

De onthulling van een monument voor slachtoffers van een fusillade bij de Prins Bernhardbrug in Zaandam, 1948

Albert Brand en Gerrit Timmerman

'Ik had wel trek om naar Spanje te gaan'

Sommige Zaankanters zagen al vroeg de gevaren van het overal in Europa oprukkende fascisme en verbonden daar consequenties aan. Bijvoorbeeld door na 1936 richting naar het Iberisch schiereiland te reizen en daar met de Republikeinen te vechten tegen de manschappen van generaal Franco. Albert Brand en Gerrit Timmerman mengden zich, net als enkele tientallen andere Zaanse vrijwilligers, in de Spaanse Burgeroorlog.

Albert 'Appie' Brand (Amsterdam, 1916) behoorde tot de jongste lichter die naar het zuiden trok om de wapens op te nemen tegen Franco's troepen. Hij was daar met zijn twintig jaar zelfs de benjamin onder de Zaanse strijders. Hoewel minderjarig kreeg hij voor zijn vertrek waarschijnlijk de zegen van zijn vader. Cornelis Brand was namelijk een overtuigd CPN-lid.

Appie kwam uit een gebroken gezin; zijn ouders scheidden toen hij nog maar een kleuter was. Bovendien was Cornelis wellicht niet zijn biologische vader. Bij zijn geboorte ontving Appie namelijk de achternaam van zijn moeder, de in die jaren tussen Amsterdam en Zaandam pendelende en toen nog alleenstaande Alida de Boer. Pas nadat Cornelis en Alida hun korte huwelijk waren aangevangen – Albert begon inmiddels al zijn eerste woordjes te brabbelen –, kreeg hun zoon de achternaam van zijn vader.

Na de ouderlijke scheiding verbleef Appie zo nu en dan bij zijn vader in Zaandam, maar meestal bij zijn moeder. In 1921 hertrouwde Cornelis met zijn stadgenote Helena Leonarda Wever. Het pasgehuwde stel verhuisde naar Wormer en zou pas jaren later terugkeren naar Zaandam. Samen kregen ze nog een handvol kinderen. Appie nam er op afstand kennis van; in die periode verzorgde zijn moeder hem.

Ten tijde van zijn vertrek naar Spanje woonde Appie wel bij zijn vader, op het adres Franschestraat 34. Alles wijst er op dat hij een telg was uit een klassiek arbeidersgezin. Zijn moeder had voor haar huwelijk gewerkt als dienstbode, zijn vader was stoker op een stoomtrawler. Appie zelf stond in-

geschreven als pakhuisjongen. En de Franschestraat maakte deel uit van de Peperhoek, het versleten, armoedige Zaanadamse stadscentrum waar meerdere latere Spanjestridders leefden.

Appie bevond zich in het hart van de grote Zaanse brigadistengolf die tijdens de zomer van 1937 naar het zuiden rolde. Kort voor hem waren onder anderen zijn buurtgenoten Willem Brondgeest en Jan Hulst richting Spanje gereisd. Zeer waarschijnlijk kende Appie hen. Gretig zal hij de verhalen over hun plotselinge vertrek tot zich hebben genomen. Hij voegde zich echter niet bij dit duo, maar lijkt met een andere buurtgenoot de uitdaging te zijn aangegaan: Gerrit Timmerman (Zaandam, 1913). Die woonde in de Kalverstraat, op minder dan een steenworp afstand van Appies huisadres.

Gerrit Timmerman rond 1937 (Spanjestridders.nl)

Chauffeur-monteur Gerrit Timmerman was bijna vier jaar ouder dan Appie en net als hij afkomstig uit een arbeidersnest. Gerrit woonde in 1937 eveneens bij zijn ouders in huis. Er was ook een opvallend verschil: waar zijn familie geregistreerd stond als rooms-katholiek, had het gezin Brand het geloof afgezworen.

In het voorjaar van 1937 ontbrak het Gerrit Timmerman al geruime tijd aan een baan. Dat was niet uitzonderlijk; door de economische crisis zat meer dan een kwart van de beroepsbevolking werkloos thuis. Met zijn vrienden besprak Gerrit de uitzichtloosheid van het bestaan en de mogelijkheden om daar aan te ontsnappen. 'Ik en verschillende jongens hadden onderling dikwijls over Spanje gesproken', verklaarde hij achteraf tijdens een politieverhoor, overigens zonder namen te verklappen. 'Ik had mij tegen hen dikwijls uitgelaten dat ik wel trek had om naar Spanje te gaan.' Niet om er te gaan vechten, voegde hij daar haastig aan toe, 'doch om werk te krijgen'. Het was een verklaring die veel oud-Spanjegangers aflegden. Soms was het de waarheid, vaak een uitvlucht om aan overheidssancties te ontsnappen. Welke van de twee opties voor Gerrit gold is niet duidelijk, al zei zijn latere echtgenote dat hij geen idee had wat de Burgeroorlog met zich meebracht: 'Hij was helemaal geen vechtersbaas.'

Binnen de door zijn onvoorziene verdwijning verraste familie zong het verhaal dat hij communist was. Dat was begrijpelijk; veel van Gerrits vrienden en kennissen bevonden zich in de marxistische hoek. In 1938 probeerde Gerrit echter de hem ondervragende Zaandamse rechercheur Jan van der Schaaf te laten geloven dat hij 'niet bij de Communistische partij of wat ook' was aangesloten. 'Ik ben R.K.'

Er zaten inconsistenties en dubieuze wendingen in Gerrits verhalen. Toen hij zich eind oktober 1937 tot het Nederlands consulaat in Barcelona wendde, vertelde hij daar 'te Haarlem geronseld [te zijn] om naar Spanje te komen'. De boosdoener was 'Van So[o]lingen, die hem ook de middelen verstrekke voor de reis'. Drie maanden later spiegelde Gerrit de politieman Van der Schaaf een heel ander scenario voor. Er bleef hem weinig keus; eerder had een Haarlemse ex-brigadist al verklaard Nederland te hebben verlaten 'in gezelschap van een Zaandammer, Timmerman, en enige andere hem onbekende Nederlanders, die als herkenningsteken ditmaal het *Volksdagblad* in de hand hielden'. Deze Jeen Duursma had met geen woord gerept over de betrokkenheid van Cornelis van Soolingen. Gerrit herschreef bij nader inzien een deel van zijn eerdere verklaring: 'Met een zekere van Sollingen [sic] uit Haarlem heb ik nog nimmer kennisgemaakt.'